

Розділ: Психологія особистості

УДК 159.9

Внутрішні конфлікти особистості в духовно-смысловій парадигмі

Красильников І. О.
igor.krasilnikov@ukr.net

У статті представлено аналіз теоретичних положень екзистенційно-смысловій психології В. Франкла в контексті внутрішніх конфліктів особистості. Підкреслюється, що смысловий феномен особистості лежить в основі внутрішніх конфліктів людини. Розглядається екзистенційна феноменологія, як методологічний підхід до розуміння суб'єктно-духовних здібностей щодо подолання внутрішньої конфліктності.

Ключові слова: внутрішній конфлікт, екзистенційна психологія, смыслова феноменологія особистості

В статье представлен анализ теоретических положений экзистенциально-смысловой психологии В. Франкла в контексте внутренних конфликтов личности. Подчеркивается, что смысловой феномен личности лежит в основе внутренних конфликтов человека. Рассматривается экзистенциальная феноменология, как методологический подход к пониманию субъектно-духовных способностей по преодолению внутренней конфликтности.

Ключевые слова: внутренний конфликт, экзистенциальная психология, смысловая феноменология личности

In the article the analysis of theoretical positions of existential-semantic psychology of V. Frankl in a context of internal conflicts of the person is presented. It is emphasized, that the semantic phenomenon of the person underlies in internal conflicts of the person. The existential phenomenology, as the methodological approach to understanding of subject-spiritual abilities on overcoming an internal conflictiveness is considered.

Keywords: the internal conflict, existential psychology, semantic phenomenology of the person

Постановка проблеми. Дослідження психологічних екзистенційно-духовних феноменів, які лежать в основі подолання суб'єктом важких життєвих ситуацій є надзвичайно важливою в сучасній, як зарубіжній, так і вітчизняній психологічній науці [1;8;10]. Складні життєві ситуації викликають у людини складний смысловий комплекс внутрішніх конфліктів, які необхідно суб'єктом вирішувати на духовно-екзистенційному рівні [3].

Існують різні теоретичні підходи в психології до вивчення внутрішніх конфліктів особистості [2;9]. Екзистенційно-гуманістична психологія звертає увагу дослідників у зв'язку з тим, що в ній підкреслюється важливість аналізу феноменології внутрішніх конфліктів. В силу того, що в самій екзистенційній психології є досить широкий спектр різних теоретичних поглядів, виникає необхідність провести рефлексію наукових уявлень в екзистенціалізмі про внутрішні конфлікти особистості.

Таким чином, зазначена теоретична актуальність проблеми і визначила мету даної статті: провести огляд і проаналізувати основні ідеї в даному напрямку в контексті розуміння феноменології екзистенційних внутрішніх конфліктів особистості. В даній статті розглядається аналіз смыслові концепції В. Франкла та його найближчого учня і послідовника А. Ленгле.

Екзистенційна психологія особистості розглядає внутрішній конфлікт, який розгортається між потребою суб'єкта знайти сенс життя і усвідомленням байдужого світу. Усвідомлення ж безглуздості приводить в жах, життя перетворюється на абсурд. Так В. Франкл вважає, що індивід робить те, що інші хочуть від нього, а саме конформізм та агресію. Витіснення ж своїх справжніх почуттів обертається для нього відчуженням від самого себе, втратою почуття «Я», внутрішньою порожнечою, невпевненістю, відсутністю сенсу життя. Втрата сенсу життя також призводить до саморуйнівним форм поведінки – алкоголізм, наркоманія, суїцид [11;12].

В. Франкл розрізняє конструктивні і деструктивні життєві смисли. Неконструктивні смисли орієнтують людини на замкнутість, закритість, а конструктивні смисли є трансцендентними, тобто спрямовані в світ, на щось зовнішнє, на справу, на інших людей, на взаємини. Якщо метою є пошук щастя, любовних технік, задоволення як такого, то людина позбавляється спонтанності, безпосередності, ширості і, в кінцевому рахунку, це призводить до емоційних страждань [14].

На думку В. Франкла, якщо перетворити самоактуалізацію як кінцеве призначення людини в самоціль, вона вступить в протиріччя з самотрансценденцією людини. Самоактуалізація, подібно щастю є наслідком здійснення сенсу, який знаходиться в зовнішньому світі. Людина не повинна ставити перед собою центричну ціль самовдосконалення і самоактуалізацію, так як вона є побічним продуктом самотрансценденції, як вихід за межі самого себе. Таким чином, ідея самотрансценденції В. Франкла вступає в протиріччя з ідеєю самоактуалізації. Однак, можливо В. Франкл недостатньо глибоко зрозумів дану концепцію. А. Маслоу зовсім не стверджував, що самоактуалізація є самодостатньою мотивацією, навпаки, він говорив, що дана мотивація у високому ступені є вільною за своєю природою. В. Франкл зауважує деструктивність самореалізації в тому випадку, коли увага індивіда більше прикута до іміджу «Я».

Самотрансценденція, за В. Франкл, також означає, що людина при вирішенні внутрішніх конфліктів може бути здатною ігнорувати свої потреби, він може зайняти позицію поза потреб [11;15]. На наш погляд, це положення, занадто абсолютизує волю і не знаходить підтвердження в житті. Це фактично означає певну форму насильства по відношенню до самого себе. Адже тоді виникає питання, а що робити з потребами найвищого рангу?

Однак, В. Франкл робить важливе зауваження: не суб'єкт ставить питання про сенс свого життя, а життя саме ставить це питання перед ним і людині доводиться щодня на нього відповідати, в першу чергу не словами, а своїми діями. Тільки в дії зі світом людина пізнає самого себе, Він не винаходить сенс життя, а знаходить сенс у життєвих ситуаціях, в об'єктивній дійсності. Розуміння головних смислів відкриває перед особистістю певну можливість діяти в реальній дійсній ситуації. Сенсу взагалі не існує, сенс завжди виявляється в якійсь конкретній ситуації. Сенс життя проявляється в безлічі смислів конкретних ситуацій і людина повинна прагнути до того, щоб в його діях був сенс. Все, що він робить, спрямовано на реалізацію сенсу. Тому все життя людини являє низку ризикових дій. При вирішенні життєвих проблем, говорить Ф. Франкл, небезпечні стратегія самодослідження і погляд в себе для знаходження сенсу життя, на противагу зрілої життєвої стратегією, а саме залучення в значиму діяльність, яка може надати життю сенс і цінність. Рефлексивність часто не знижує емоційне страждання, особливо в тих випадках, коли особистість ще не вичерпала всі свої смислові можливості [13; 15].

Екзистенційна тривога виникає у людини в результаті усвідомлення того, що він не має влади повністю над своїм життям, не в змозі змінити ситуацію. Рішення цього екзистенційного конфлікту визначається тим, яку життєву позицію займає особистість по відношенню до своєї долі; якщо людина не невротик, то його хвилює не депресія, горе, а те, що стало причиною. В. Франкл говорить, що, незважаючи на життєві кризи, людина повинна бути активним песимістом, роблячи все, що залежить від неї [4]. Свобода, яку не можна відняти, полягає в можливості поставитись до власних страждань так, як вважає сама людина.

В. Франкл вважає, що людина повинна відповісти сама собі на питання «який сенс мого страждання?», і відповідь полягає в тому, що навіть в умовах страждання важливо наповнити своє життя сенсом, який орієнтує особистість в майбутнє. Віра в майбутнє є джерело духовних сил витримати страждання. Майбутнє займає завжди важливу роль в житті людини. Усвідомлення можливості реалізувати себе в майбутньому є смисловим змістом людини, яка призводить до підвищення власної відповідальності за своє життя і така людина ніколи не відмовляється від життя. Сенс життя полягає також в улюблених людей, які підтримують її в кризових ситуаціях. Складна ситуація вимагає від людини або дій, або переживань цінностей, або прийняття своєї долі. Страждання посилюються в зв'язку з тією обставиною, що ніхто не знає, коли закінчатися ці страждання, коли піде загроза життю, а будь-яка невизначеність приносить людині душевний біль [13;14].

Неможливість знайти сенс призводить до екзистенційного вакууму: тузі, апатії, спустошеності, втрати інтересу до життя. В. Франкл виділяє способи знаходження людиною сенсу життя через творчу діяльність, через зустріч з людиною, якого можна полюбити. Вчений надає великого значення вольовим якостям, завдяки яким людина долає свою долю, піднімаючись над нею. Страждання не завжди є джерелом пошуку сенсу життя, якщо тільки страждання не є неминучим. Страждання, як прояв екзистенційного внутрішнього конфлікту, можна уникнути, якщо людина здатна «почути» свої справжні переживання. Цікава думка В. Франкл про те, що ця здатність залежить від ступеня розвиненості «дорефлексивного саморозуміння», яке і забезпечує виявлення головного життєвого сенсу. Він говорить про духовний вимір особистості, афекти і агресія належать не духовному, а психічному виміру. У контексті цієї ідеї поняття «Бог», говорить вчений, це партнер в найінтимніших розмовах з самим собою. Релігійні почуття є в кожній людині, навіть якщо заховані глибоко в несвідомому [12].

В. Франкл також бачить позитивну функцію спонтанних психічних процесів. Розглядаючи феномен «задоволеність життям», він говорить, що це є побічним продуктом, який виникає в житті автоматично, спонтанно як результат іншої смислової діяльності. Сучасний соціальний світ здатний, використовуючи техніки маніпуляції, примушувати особистість, позбавляти її безпосередності, щирості, спонтанності. Гуманістичні цінності в союзі зі спонтанністю в концепції В. Франкла грають важливу роль у вирішенні внутрішніх конфліктів особистості, а гіперрефлексія позитивно корелює з емоційними порушеннями, внутрішніми конфліктами. Чим більше людина рефлексує, тим більше вона втрачає з поля зору «інтенціональні референти».

Втрата сенсу життя є результатом екзистенційної фрустрації. Незважаючи на те, що В. Франкл говорить про сенс усього життя, він також вважає, що важливо зрозуміти сенс конкретної ситуації для себе як вимога моменту. Сенс не можна дати ззовні, його потрібно знайти самому і сильна орієнтація на сенс сприяє збереженню здоров'я і гармонії, людям потрібен сенс свого існування, сенс як розуміння необхідності реалізувати власні можливості і за зміст треба боротися. Прагнення до сенсу є вродженою мотивацією і головним джерелом розвитку особистості. Відсутність сенсу викликає стан екзистенційного внутрішнього конфлікту, який лежить в основі ноогенного неврозу [15].

На думку В. Франкла, треба говорити не про сенс життя, а скоріше про осмислення життя. Інтелектуально вирішити питання про сенс життя неможливо, можна тільки безпосередньо відчувати цей сенс. Людині відкриті смисли в формі можливостей реалізувати спрямованість в світ. На початку людина відчуває свої прагнення, а потім вога їх осмислює. Вирішення внутрішніх конфліктів

визначається здатністю зустрітися з самим собою шляхом самотрансценденції.

Учень В. Франкла, А. Ленгле вважає, що екзистенційний конфлікт пов'язан із загрозою «забути себе», неможливістю зберегти свою персональну ідентичність, своє «Я». Нарцисизм, на його думку, являє недостатньо розвинене «Я». Нарцисична особистість внутрішньо слабка, «у нього немає себе», він робить вибір на користь зовнішньої соціально-рольової ідентичності. При нарцисизмі людині складно знайти в собі головний екзистенційний мотив. Нарцис лише демонструє для інших силу свого «Я» (гордість, зверхність, знецінення інших), але він відчуває внутрішню «розірваність Я», втрату почуття особистісної ідентичності та автономності, автентичності та моральності. Нарцис живе через співвіднесення себе з зовнішнім світом, з зовнішньою стороною існування його буття і у нього відсутня «внутрішнє говоріння» [5;6]. Процес самовідновлення центру «Я» призводить до внутрішньої згоди з самим собою, залишатися і дозволяти собі бути таким як є. Становлення «Я» можливо тільки при взаємодії в інтерперсональному середовищі, необхідна зустріч з «Іншими». Якщо відкритість відкидається, то може виникнути посилення почуття «втрати Я», розгубленості. Тому важливий стає внутрішній діалог. Побудова своєї автентичності пов'язано зі збільшенням внутрішнього простору, а усвідомлена рефлексія дозволяє зайняти певну позицію по відношенню до себе.

А. Ленгле робить акцент на важливості інтуїції. Інтуїтивне відчуття наповнюється сенсом, відкритості щодо себе самого. Завдяки інтуїції людина залишається в контакті з самим собою. Момент зародження автентичності пов'язан з доступом до справжнього переживання «Я». Дослідник вважає, що суб'єкту слід відпустити себе, дати собі бути, а це можливо тільки спираючись на інтуїтивне відчуття. Інтуїція дозволяє зрозуміти «дійсне мове». Доступ до нього неможливий лише тільки за допомогою раціональності. Відкриваючи себе, людина повинна зрозуміти, що це почуття вірне, і тоді може виникнути відчуття внутрішньої узгодженості і в цьому полягає потенціал розв'язання конфліктності. Крім того, на його думку глибока емоційність включає в себе совість, яка забезпечує розуміння свого глибинного «Я» [7].

Екзистенція людини, пише А. Ленгле, це відповідь на питання в важких життєвих ситуацій за самовідновлення, за знаходження власної сутності та внутрішньої автентичної відповідальності. Автентичність відрізняється переживанням людиною себе як суб'єкта дії. Автентичність визначається як постійний контакт суб'єкта з життєвою ситуацією. Він робить важливе, на наш погляд зауваження, що екзистенція в людині розуміється як відкритий «розворот» власного «Я» не тільки до світу, а й до самого себе. Поворот до свого «Я» необхідний тому, що у особистості є почуття, які повинні бути прожиті і здійснитися. Ця мотивація допомагає знайти своє місце в світі, де людина може найкращим чином себе реалізувати. Екзистенція особистості може бути тільки персональної, а не управлятися кимось іншим. Екзистенція, автентичність пов'язана з духовними станами, повагою до самого себе, любов'ю. Любов вимагає почуття реальності (а не фантазії), необхідності діяти щиро. Любов проявляється, як здатність більш глибоко інтуїтивно переживати дійсність.

Людині, зауважує А. Ленгле, необхідно вчитися звертати увагу на спонтанність своїх почуттів, мати чутливість до того, що мимовільно виникає в ній. Необхідна установка особистості на відкритість по відношенню до самого себе, своїм страхам і тривогам; тут первинна емоція грає дуже важливу роль, але людина часто її ігнорує, так як перше спонтанне почуття дуже важко рефлексується суб'єктом. Внутрішній конфлікт для суб'єкта має імперативний характер, щодо вимагання певних змін в житті. Душевно-духовне страждання, на думку вченого, здатне або зламати особистість або зробити її більш глибокою для екзистенційних почуттів. Для вирішення конфлікту необхідно здійснити свою екзистенцію, дозволити почуттям бути; переживання буття-тут амбівалентне: це і радість і страждання одночасно. Небезпечно переривати відносини з буттям-тут.

Цікавий погляд А. Ленгле на вирішення внутрішніх конфліктів, а саме рішучість до життя, проживання ситуації – це здатність до зміни відносин, але людина уникає зустрічі з собою і тому порушується життя «тут». Щоб збулося становлення відносин з іншим, потрібно бути відкритим до своїх можливостей. Заблокованість процесу відкриття почуттів світу приводить до депресії. В депресії особистість пасивна, не може посилити відносини. Одним із способів вирішити депресію, вважає А. Ленгле, є відмова від колишніх домагань; депресія – це заклик зробити все, щоб змінити обставини, установки, позиції. Не можна ігнорувати екзистенційну дійсність. Для подолання депресії суб'єкт повинен розглянути ситуацію в більш широкому життєвому контексті, для чого іноді потрібна допомога іншого. В екзистенційному психоаналізі важливо прийняти правду про себе.

А. Ленгле виділяє ознаки порушених відносин з життям [5]:

- самозвинувачення і гнів по відношенню до себе;
- гнів або заздрість по відношенню до інших;
- гнів по відношенню до життя, миру, долі;
- страждання від безвиході.

Завдяки почуттям, говорить А. Ленгле виникають дійсні відносини; почуття – це реальність, з якою людина повинна обов'язково рахуватись; ігнорування ж почуттів, придушення страху небезпечно для здоров'я. Почуття як цінність мають важливу інформацію, вони вимагають від людини зайняти певну позицію і служать для особистісної орієнтації; проживати почуття, значить проживати життя; переживання вказує на контакт людини з життєвою ситуацією. Переживання означає емоційний відгук на актуальну ситуацію. Завдяки емоційності як внутрішньої і зовнішньої інтенційності людина осягає екзистенційний сенс, ступінь згоди з власними діями, згода з собою. Емоційна інтенційність глибоко

пов'язана з життям, а не з логічної рефлексією життя. Згода забезпечується відкритістю до переживань власних цінностей. Відчуженість «Я» пов'язана з блокуванням власних переживань. Не виявивши для себе цінності, людині важко прийняти рішення. Цінності екзистенційно втягують людину в життя. Важливо зберегти в пам'яті переживання первинної спонтанної емоції, тому що первинну емоція часто пригнічується та ігнорується. Первинне переживання пов'язано з вітальними цінностями. А. Ленгле вважає, що ці емоції проявляються як мимовільна життєва рефлексія, як рушійна сила людського буття, вони виникають в діалозі зі світом і з самим собою. Зневага до почуттів призводить до психічних розладів, невротичних внутрішніх конфліктів. За допомогою інтуїції людина виявляє і розпізнає свої емоції. А. Ленгле говорить про інтуїтивну довіру до власних емоцій. Емоційність - це інтуїтивне осмислення ситуації. Процес переробки переживання повинен в подальшому включатися в життя [6].

На наш погляд, А. Ленгле висловлює вельми важливе теоретичне положення. Він розводить поняття «психічне» і «духовне» у людини. Духовна сила керує психодинамікою особистості. Духовно зріла особистість спирається на різні копінг-стратегії і гнучкість у виборі різних форм поведінки. При глибоких внутрішніх конфліктах, емоційних порушеннях спостерігається фіксований копінг в різних ситуаціях. Так, прояв агресивності залежить від когнітивної та соціальної зрілості. У стані гніву можуть активізуватися ранні незадоволені відносини, травматичний досвід. Агресія може представляти реакцію на відчуття безвиході, втрати свого «Я», ситуацію безглузді, коли страждання уникнути вже неможливо. Однак в агресії є позитивний початок, тому що вона може служити захисту екзистенційної базової цінності. У В. Франкла, говорить А. Ленгле, ставиться питання про посилення в людині духовного начала в порівнянні з психічним, але тут є односторонність. Духовне може не впоратися з напруженою психікою, психічними травмами. Психіка ж, в разі загрози життєвому існуванню, може перешкоджати реалізації свободи і совісті.

На основі вищесказаного, можна зробити висновки.

Смислова феноменологія як методологічний підхід, запропонований В. Франклом, може бути вельми продуктивним у контексті розуміння суб'єктно-духовних здібностей щодо подолання внутрішньої конфліктності особистості. Особливо гостро дана проблема виникає, коли людина опиняється в екзистенційно складній, високо невизначеній життєвій ситуації. Екзистенційно-феноменологічна психологія вважає, що зріла особистість має не тільки зовнішні, але і, в першу чергу внутрішні критерії оцінки себе в світі. Життя вимагає рішучості на основі досвіду проживання, а не тільки рефлексії. Людина не може відсторонитися від цього світу, не може жити поза переживань власних цінностей, необхідна здатність «бути тут», життєствердження в ситуації горя і страждання. В процесі зовнішньої і внутрішньої відкритості, діалогічності виникають нові смисли, трансформуються переживання, події. Психічні травми, комплекси та ін. можуть призвести до зниження здатності «бути відкритим».

У екзистенційної психології важливим поняттям є автентичність. Чим більше людина автентичний, тим більшою мірою він поводить себе духовно, морально. Автентичність як знаходження справжнього «Я» робить людину здатною до рішучості, зустрічі та діалогу з «Іншим». Тільки тоді людина може розвинути свою індивідуальність, розширити свою свободу, мати внутрішню згоду, але справжні бажання можуть бути заблоковані, закриті для людини. Без рішучості, відповідальності важко реалізувати свободу і внутрішню згоду.

В. Франкл онтологізує совість. Завдяки совісті особистість виявляє той єдиний і унікальний зміст, який пов'язаний з вимогами в кожній окремій ситуації. Людина повинна прагнути до належного. Совість визначається їм як інтуїтивна здатність знаходити той єдиний сенс і цінність, які відкриваються в кожній конкретній ситуації. Совість направляє людину знайти головний сенс в суперечливих, конфліктних ситуаціях «тут і зараз».

На наш погляд, Ф. Франкл є в своїх поглядах недостатньо послідовним. Так він з одного боку говорить про цінності творчості, свободи, а з іншого - про подолання долі і навіть про самодистанціювання від цінностей. Тут він явно недостатньо системно підходить до психологічного аналізу різних психологічних ситуацій. На наш погляд є потреба у додатковому теоретичному аналізі для об'єднання запропонованих понять в один логічний концептуальний ряд.

Література

1. Балл Г.А. Принципы современного гуманизма (психологический аспект) / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 2009. – № 6. – с. 3-12.
2. Бурлачук Л. Психотерапия / Л. Бурлачук, М. Кочарян, М. Жидко. – СПб.: Питер, 2003. – 472 с.
3. Красильников И. А. Социальная психология внутриличностных конфликтов: теоретические основания и эмпирические исследования / И. А. Красильников. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2014. – 236 с.
4. Леонтьев Д.А. «Случай» Виктора Франкла / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2005. – №2. – с. 118-127.
5. Лэнгле А. Person: Экзистенциально-аналитическая теория личности / А. Лэнгле. – М.: Генезис, 2006. – 159 с.
6. Лэнгле А. Дотянуться до жизни. Экзистенциальный анализ депрессии / А. Лэнгле. – М.: Генезис, 2010. – 128 с.
7. Лэнгле А. Что движет человеком? Экзистенциально-аналитическая теория эмоций / А. Лэнгле.

– М.: Генезис, 2006. – 235 с.

8. Максименко С.Д. Екзистенціальні підстави драми людського життя / С.Д. Максименко // Психологія і особистість. – 2016. – № 2(10). – с. 11-20.

9. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования / Р. Нельсон-Джоунс. – СПб.: Питер, 2001. – 464 с.

10. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистоті: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

11. Франкл В. Людина в пошуках граничного сенсу / В. Франкл // Гуманістична психологія. Антологія. У 3-х т. / Ред. Р. Трач (США) і Г. Балл (Україна). – К.: Університетське видавництво «Пульсари». – Т. 1. – 2001. – с. 165-179.

12. Франкл В. Психотерапія на практиці / В. Франкл. – СПб.: Речь, 2001. – 256 с.

13. Франкл В. Сказать жизни «Да»: психолог в концлагере / В. Франкл. – М.: Смысл, 2008. – 173 с.

14. Франкл В. Страдания от бессмысленности жизни. Актуальная психотерапия / В. Франкл. – Новосибирск: Изд-во Сиб. унив., 2009. – 105 с.

15. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

References

1. Ball G.A. Printsipyi sovremennogo gumanizma (psihologicheskii aspekt) / G.A. Ball // Voprosyi psihologii. – 2009. – # 6. – s. 3-12.

2. Burlachuk L. Psihoterapiya / L. Burlachuk, M. Kocharyan, M. Zhidko. – Spb.: Piter, 2003. – 472 s.

3. Krasilnikov I. A. Sotsialnaya psihologiya vnutrilichnostnyih konfliktov: teoreticheskie osnovaniya i empiricheskie issledovaniya / I. A. Krasilnikov. – Saratov: Izd-vo Sarat. un-ta, 2014. – 236 s.

4. Leontev D.A. «Sluchay» Viktora Frankla / D. A. Leontev // Psihologicheskii zhurnal. – 2005. – #2. – s. 118-127.

5. Lenge A. Person: Ekzistentsialno-analiticheskaya teoriya lichnosti / A. Lenge. – М.: Genезis, 2006. – 159 s.

6. Lenge A. Dotyanutsya do zhizni. Ekzistentsialnyi analiz depressii / A. Lenge. – М.: Genезis, 2010. – 128 s.

7. Lenge A. Chto dvizhet chelovekom? Ekzistentsialno-analiticheskaya teoriya emotsiy / A. Lenge. – М.: Genезis, 2006. – 235 s.

8. Maksimenko S.D. Ekzistentsialni pidstavi dramy lyudskogo zhittya / S.D. Maksimenko // Psihologiya i osobistist. – 2016. – № 2(10). – s. 11-20.

9. Nelson-Dzhouns R. Teoriya i praktika konsultirovaniya / R. Nelson-Dzhouns. – SPb.: Piter, 2001. – 464 s.

10. Titarenko T.M. Zhitteviy svit osobistoti: u mezhah i za mezhami budennosti / T.M. Titarenko. – К.: Libid, 2003. – 376 s.

11. Frankl V. Lyudina v poshukah granichnogo sensu / V. Frankl // Gumanistichna psihologiya. Antologiya. U 3-h t. / Red. R. Trach (CSHA) i G. Ball (Ukraina). – К.: Universitetske vidavnitstvo «Pulsari». – Т. 1. – 2001. – s. 165-179.

12. Frankl V. Psihoterapiya na praktike / V. Frankl. – Spb.: Rech, 2001. – 256 s.

13. Frankl V. Skazat zhizni «Da»: psiholog v kontslagere / V. Frankl. – М.: Smyisl, 2008. – 173 s.

14. Frankl V. Stradaniya ot bessmyislennosti zhizni. Aktualnaya psihoterapiya / V. Frankl. – Novosibirsk: Izd-vo Sib. univ., 2009. – 105 s.

15. Frankl V. Chelovek v poiskah smyisla / V. Frankl. – М.: Progress, 1990. – 368 s.